

VIVIANE CHETRIT-VATINE

The Ethical Seduction of the Analytic Situation: The Feminine-Maternal Origins of the Responsibility for the Other

Karnac

ביקורת ספרים: דורה פלדפוגל
(החברה הפסיכואנליטית בישראל)

ויויאן שטרית-וטיין היא פסיכואנליטיקאית מנחה של מבוגרים וילדים בחברה הפסיכואנליטית בישראל ובחברה הפסיכואנליטית הבינלאומית, והיתה בעבר יושבת-ראש החברה הישראלית. היא חוקרת את נושא האתיקה של האנליטיקאי ושל המפגש האנליטי, ובעקבות זאת את היווצרות היכולת לאחריות כלפי האחר בנפש האנושית. כפי שכותב דומיניק סקארפונה (Scarfone) בהקדמה לגרסת הספר באנגלית, השלכותיו של ההיבט הזה מגיעות הרחק מעבר לטכניקה האנליטית גרידא.

בנוסף לבקאות שוויאן שטרית-וטיין מפגינה בהמשגות פילוסופיות ובתיאוריות הפסיכואנליטיות השונות (בעיקר מהפסיכואנליזה הצרפתית), היא גם מציגה רעיונות מקוריים משלה, בעלי רלוונטיות גדולה לפרקטיקה הפסיכואנליטית. הספר יצא לאור בסדרת "רעיונות פסיכואנליטיים ויישומם" של הוצאת החברה הפסיכואנליטית הבינלאומית בשיתוף עם הוצאת Karnac. ג' סרניאנו (Saragnano), יושב-ראש ועדת ההוצאה לאור של ה-IPA, אומר שהסדרה מיועדת ל"תרומות יוצאות-דופן להתפתחות תחום הפסיכואנליזה", ומוסיף, שהספר הזה הוא טקסט מקורי ומעניין מאוד, ואני מסכימה איתו לגמרי.

שטרית-וטיין חוקרת את הנושא כבר יותר מעשור. המפגש עמו התרחש בקליניקה, היא כתבה עליו בעבודת הסיום שלה למכון הפסיכואנליטי, והוא הפך אחר-כך לנושא התזה והדוקטורת שכתבה בפרו. בספר אפשר לעקוב אחר הדרך הארוכה שעשתה בחקירתו.

בהיסטוריה של הפסיכואנליזה נושא האתיקה או העדרה תמיד היה נוכח, ולא במקרה. קשר כה אינטימי כמו הקשר הפסיכואנליטי מועד תמיד לבעיות אתיות, מאותה סיבה שבגללה מתרחשות העבירות האתיות הקשות ביותר דווקא בתוך המשפחה – גילוי עריות, אלימות וכדומה. קיים מקום סבוך, אסימטרי, שבו התינוק חייב לעבור ליבידיניצייה בידי ההורים תוך שהם מטפלים בו ואוהבים אותו; מקום שבו, בגלל חוסר-האונים שלו, התינוק נמצא "בידיים" שלהם בכל המובנים. כדי שההורים לא ינצלו את המצב הזה לסיפוק צרכים פרוורטיים, אלא רק כדי לעזור לתינוק לגדול, אסימטריה זו חייבת לפגוש אסימטריה אחרת, שהיא האחריות של ההורים כלפי התינוק.

לתיאור ההתפתחותי הזה יש מקבילה במקום הסבוך של המטופל הפסיכואנליטי, שמוזמן (מפותה) להיכנס לקשר טרנספריאלי אינטימי – הזמנה שאם הוא מקבל אותה, תעמיד אותו במצב של חוסר אונים מול האנליטיקאי: כשהוא נכנס לאנליזה הוא שם את עצמו "בידיים" של האנליטיקאי. אסימטריה זו צריכה לפגוש אסימטריה אחרת, שהיא האחריות של האנליטיקאי כלפי המטופל. האנליטיקאי כסובייקט אתי עומד במרכז התהליך.

שטרית-וטיין חוקרת בספרה בדיוק את המקום הסבוך הזה, שבו המפגש בין שתי האסימטריות האלה הוא

הכרחי. לצורך כך היא פונה ללפלאנש (Laplanche) ולוינאס (Levinas). לפלאנש מדבר על האסימטריה

הראשונה בתיאוריה שלו על הפיתוי הכללי, ולוינאס מדבר על האסימטריה השנייה, זו של האחריות כלפי האחר. עבור שניהם, ובצורות שונות, האחר נהנה ממעמד של קדימות, וזה מה שיוצר את האסימטריה. אסביר בהמשך.

החיבור ששטרית-וטיין עושה בין שתי התיאוריות יוצר המשגות חדשות, שמרחיבות את רעיונותיהם של

לפלאנש ולוינאס מעבר למה שהם עצמם אומרים. דוגמאות לכך הם "הפיתוי האתי" וה"מרחב הרחמי" (matricial

space) – המשגות מקוריות של שטרית-וטיין.

נתחיל את המסע שלנו על פי סדר הרעיונות כפי שהם מופיעים בספר.

בחלקו הראשון של הספר, "על תרומה אפשרית של חשיבתו של לוינאס לפסיכואנליזה העכשווית", חוקרת

שטרית-וטיין את האסימטריה האתית. בפרק הראשון מתחילים (איך לא?) בפרויד, אצלו נמצא הכל... פרויד מדבר

כבר ב"פרויקט" על כך ש"חוסר-האונים ההתחלתי של התינוק הבוכה הוא המקור הראשון לכל המניעים

המוסריים". היא מזכירה כמה מקומות שבהם פרויד מתייחס לאתיקה, ומשווה את המשגות שלו ושל לקאן

להמשגות של לוינאס.

שטרית-וטיין משתמשת גם ברעיונות של הפילוסוף האנס יונאס (Jonas) על עקרון האחרייות. יונאס טוען כי קשר של אחרייות מתאפיין באסימטריה רדיקאלית; זהו קשר בלתי הדדי וללא תנאי. התינוק הוא האובייקט הראשוני הבסיסי של אחרייות שלא ניתן להפריכה. די בנוכחותו (שכן הוא אינו יכול לבקש זאת) כדי להגדיר את המצב כמצב של אחרייות בסיסית כלפי האחר. ברור שתמיד קיימת האפשרות להעלים עין ממצוקתו ומחוסר האונים שלו, אולם תמיד יהיה איזה "היה צריך" (should) או "היה אמור" (ought) בסיסי שעולה מעצם המצב.

שטרית-וטיין טוענת כי במצב הזה טמונים מקורות האחרייות האתית כלפי האחר. התינוק על צרכיו שאין עליהם עוררין כופה על ההורה ויוצר בו, בצורה אלימה, את האחרייות כלפיו. הוא הופך לדרישה אתית. המפגש של ההורה עם התינוק גורם אי-נחת, מערער, מהווה חוויה קשה. במובן זה האחר (התינוק, המטופל) מחייב במצוקתו ובחוסר האונים שלו את העמדה האתית, מה שהופך את השדה לאסימטרי (מצב שקראנו לו קודם הקדימות של האחר). רעיון זה, המצביע על מקור ראשוני (מוקדם מאד ובלתי אמצעי) של היכולת לאחרייות כלפי האחר, הוא הקטליזאטור למחשבות של שטרית-וטיין לאורך הספר כולו.

בפרק 2, "אחרייות אסימטרית לאחר כאתיקה של האנליטיקאי", שטרית-וטיין סוקרת את החשיבה של לוינאס (שאותה לא הכרתי קודם) ומקשרת את המשגותיו עם נושא האתיקה אצל הפסיכואנליטיקאי. הסבל והחרדה של המטופל מעוררים באנליטיקאי, במידה שהוא סובייקט אתי, את המשאלה להיות אתי כלפיו, לקחת אחרייות, שמתייחסת לצורך של המטופל להתייחסות אתית מצד המטפל. היא מציינת את נקודות המפגש עם החשיבה הפסיכואנליטית, וגם את ההבדלים. לוינאס אמנם בוחן את הקשר עם האחר, אך בצורה שונה מזו שאנו רגילים אליה. יש מונחים לוינאסיים שהוא קורא להם "אל-מושגים" ("non-concepts"), כמו "לטיפה", "פְּנים", "אסימטריה", שהם רלוונטיים מאד למפגש הפסיכואנליטי. על האסימטריה, למשל, הוא אומר: "אני אחראי על השני בלי לצפות להדדיות... הדדיות היא כבר העניין שלי". ה"לטיפה" מתייחסת לדרך שבה אני ניגש לאחר: "נוכחות בצורה של לטיפה נוגעת בעדינות ולוקחת את הכאב על עצמה." הוא מסביר שלא מדובר בנגיעה שרוצה לפצות או לתקן, אלא כזו שמכבדת את האחר, לא כמו לפיתה...

שטרית-וטיין משווה את התיאורים האלה עם ההמשגה של ביון "ללא זיכרון וללא תשוקה" או המשגות קרובות של אן אלווארז; היא סוקרת הוגים שונים (רוסיון [Roussillion], ברכה ליכטנברג-אטינגר ואחרים) ועומדת על הדמיון והשוני ביניהם וכן בינם לבין מחשבותיה שלה, ולאט לאט מתחדדת תרומתה הספציפית, השונה והמקורית.

שטרית-וטיין מדברת על המרחב שנוצר בתוך האנליטיקאי בעקבות העמדה האתית שלו כלפי המטופל; היא, האנליטיקאית, עושה לו מקום "בתוך הקישקע שלי", מפנימה בצורה "שמסכנת את הַנְּיָתִי שלי". מדובר בסוג של הכנסת אורחים שבה המארח, שמאפשר לאחר להיכנס לעולמו הפנימי, לוקח עליו אחרייות. היא מציינת שהמרחב הפנימי הזה שאנחנו מפְּנים למטופל הוא מרחב של תשוקה (passion), אבל בו-זמנית גם של עמדה אתית; בצורה מטאפורית, מדובר במעין רחם, רחמים...

היא מביאה דוגמה קלינית שבה מטופלת בהריון מביאה תכנים מאד קשים, עם פנטזיות על עובר-ערפד אלים שמתפתח בתוכה. שטרית-וטיין נותנת לתכנים האלה להיכנס אליה ולהשפיע עליה, מה שהבריטים היו מכנים

"taking in", והיא עצמה מכנה "להיות מושפּע" – "being affected". היא נשארת מוצפת ומודאגת אחר

הפגישות, מחזיקה את המצב. המרחב הרחמי שהמטופלת מוצאת בתוך נפשה של האנליטיקאית מאפשר לה לעכל ולעבד את חרדותיה ואת פנטזיות הדחיה שהיו לה בתור תינוקת, ולחוות בתוך ההעברה משהו שמאפשר לה לעשות טרנספורמציה של חרדות אלו. שטרית-וטיין מקשרת את זה לרעיונות של לפלאנש על הפיכת הדחף המיני של המוות לדחף מיני של חיים.

בחלקו השני של הספר, "בראשית החיים: פיתוי ראשוני, תשוקה ודרישה אתית", מתרכזת שטרית-וטיין באסימטריה מנקודת המבט של לפלאנש, כפי שעשתה קודם עם זו של לוינאס. עבורי, שלא הייתה לי היכרות עמוקה קודמת עם המחשבה של לפלאנש, מספק החלק הזה תיאור ברור (אבל גם מעמיק ומורכב) של חשיבתו, ובמיוחד של התיאוריה שלו על התפתחות המבנה המנטאלי, השונה באופן מובהק מהחשיבה ההתפתחותית הקליינאית, אבל גם נפרדת מזו של פרויד.

בעיקר בלטה לי התפיסה של לפלאנש את המיניות הילדית כנובעת מהאחר. לפלאנש אינו רואה את המיניות הילדית כאנדוגנית, כנובעת ונגזרת מהדחף (כפי שפרויד וקליין רואים זאת), אלא כמשהו שנוצר מתוך המגע עם הלא-מודע של ההורה.

האסימטריה היא אינהרנטית למפגש בין האם – אישה עם מיניות בוגרת (וגם מיניות ילדית בלא-מודע שלה) – לתינוק, שמיניותו אינה אנדוגנית אבל יש לו את הבסיס פסיכו-פיזיולוגי המאפשר לו לקלוט את האפקטים של הסובבים אותו. האם שולחת מסרים אניגמאטיים שבאים מהמיניות הלא-מודעת שלה, ואלו משפיעים על התינוק ומהווים את הפיתוי הראשיתי.

לדעת לפלאנש, קיים פיתוי ראשיתי השונה מהפיתוי הפרוורטי, הפתולוגי. הפיתוי הראשיתי הוא הכרחי, והוא הגורם להתפתחות התינוק, להיווצרות הלא-מודע שלו ולהיווצרות המיניות הילדית. האסימטריה בין האם לתינוק היא מובנית, כי התינוק, שלדו של לפלאנש לא נולד עם מיניות ילדית, מושפע מהמגע הבונה של האם המגיע אליו דרך הטיפול והאהבה שהיא מעניקה לו. המיניות הילדית כאילו מושלת בו מבחוץ, וממנה יצמחו הדחף המיני של החיים וגם הדחף המיני של מוות, זאת לפי לפלאנש.

התינוק מתרגם את המסרים האניגמאטיים המועברים אליו מהוריו בצורה חלקית בלבד. חלקם ישארו בבחינת תעלומה, בלתי אפשריים לתרגום על ידו, ויבנו את הלא-מודע שלו.

שטרית-וטין מציגה את תיאוריית הפיתוי הכללי של לפלאנש ואת ההבדל בין פיתוי ראשיתי, פיתוי מוקדם

(precocious) ופיתוי טראומטי. רק הפיתוי הראשיתי מתחיה בתוך הסיטואציה הפסיכואנליטית. (אילו הופיעו

בה הפיתויים האחרים, היה מדובר בפרורסיה בתוך הפסיכואנליזה). כשהאנליטיקאי מציע למטופל טיפול פסיכואנליטי, הוא יוצר את אותו מצב של פיתוי אסימטרי וראשיתי כמו זה שיוצרת האם, המפנה בתוכה מקום לנפש של התינוק, מעמידה לרשותו את הלא-מודע שלה, ומתחילה לשלוח לו מסרים אניגמאטיים בצורה לא-מודעת.

בפרק 4, "תשוקה אימהית, תשוקת האנליטיקאי, או קדימות האפקט", שטרית-וטין בוחנת את שאלת

האתיקה לאור מחשבותיהם של פסיכואנליטיקאים אחרים – ויניקוט, בולאס, קריסטבה, רוסיין ונוספים. הרגשתי שהצורך שלה להשוות בין מחשבותיה למחשבותיהם בצורה זו היא שריד מעבודת הכתיבה האקדמית: מאד מלמדת

ודייקנית, מסבירה מה לקחה מכל אחד מהם ואיפה היא מתרחקת מהמשגות קרובות שקיימות בשדה

הפסיכואנליטי; עבורי זה היה קצת מעייף, וכבר רציתי לשמוע את שלה.

ואז, בחלקו השלישי של הספר, הספר נעשה שוב מלא חיות, עוזב את הדקדקנות האקדמית ומכניס אותנו אל לב

התשוקה בפסיכואנליזה. ב"מקורות הניכוס הסובייקטיבי באנליזה, תשוקת האנליטיקאי והפיתוי האתי של

הסיטואציה האנליטית", שטרית-וטין מביאה כמה דוגמאות קליניות דרכן היא מדגימה בצורה חיה את המשגותיה:

את האסימטריה של הפיתוי הראשיתי והאסימטריה האתית. יש שם דיון מאד מעניין בהיבטים של הסטינג ושל

ההזמנה לפסיכואנליזה, שעוזר להבין עד כמה המושגים הללו רלוונטים לקליניקה הפסיכואנליטית והיה צורך דחוף בהמשגתם.

שטרית-וטין טוענת שלפלאנש רואה את האסימטריה של הסיטואציה האנליטית, שבה האנליטיקאי מזמין או

מעורר את ההעברה, כשחוזר או חזרה (repetition) של המצב הילדי של הפיתוי הראשיתי. היא מוסיפה שמצב זה

מעורר אצל האנליטיקאי גם את האחריות כלפי המטופל, וגם זו בבחינת חזרה למצב הראשוני אם-תינוק.

המצב האנליטי גורם להופעתם של שלושה סוגי העברה:

1. "העברה מלאה" – "filled-in transference" – ההעברה הקלאסית שמשחזרת את כאבי העבר;

2. "העברה שקע" – "hollowed-out transference" – שהיא פתיחה מחודשת של הפיתוי הראשיתי,

ומתבטאת בה תחושת העמידה מול המסרים האניגמאטיים של המטפל: מה הוא רוצה ממני? למה הוא

אומר את זה? בדומה לתינוק העומד מול המסרים האניגמאטיים והבלתי-מובנים של השד.

ושטרית-וטין מוסיפה:

3. העברה של המרחב הרחמי – "matricial-space transference" – שבה האנליטיקאי מציע את

עצמו ולוקח אחריות על היותו המרחב הרחמי שהמטופל זקוק לו. האנליטיקאי מציע את עצמו

כסובייקט אתי שלוקח את האחריות האסימטרית לאורך כל התהליך האנליטי.

שטרית-וטיין מתארת את ההעברה של המרחב-הרחמי כהעברה בלתי-ליניארית, לא כל-כך קשורה לחזרתיות של העבר, למה שקרה, אלא למה שהיה צריך לקרות ולא קרה, או מה שקרה ולא היה צריך לקרות... זהו תנאי הכרחי לכך שהמטופל יוכל להתאבל על מה שהיה, ולהשתחרר מההזדהויות המנוכרות, צילם של האובייקטים. הדוגמאות הקליניות ששטרית-וטיין מביאה הן מרגשות, ומאפשרות לצפות בה בעבודתה כאנליטיקאית "מושפעת" ("affected" – כזו שנותנת לאפקטים ולתכנים של המטופל לגעת בה, להיכנס לתוכה). היא מאד רגישה לקלוט את הלא-מודע של המטופלים. הדוגמאות מחיות את ההמשגות התיאורטיות שהיא עסוקה בהן – המשגות בעלות אופי תיאורטי מאד, שכוללות מחשבות פסיכואנליטיות ופילוסופיות כאחד. זהו פרק חשוב בספר, שעוזר להבין לעומק את החידוש שמביאה שטרית-וטיין בחשיבתה על מקומה של האתיקה ביומיום של העבודה הפסיכואנליטית. הוא מדגים באיזו מידה המצב האנליטי יכול להפוך לטראומטי, או לגרום לטראומה מחודשת, במידה שחסר המרחב הרחמי.

החלק הרביעי של הספר מציע, לדעתי, תיאוריה חדשה על מקורו ודרך היווצרותו של האני-העליון. האחריות כלפי האחר היא חלק מהאני-העליון. לא מדובר באני-העליון הארכאי של מלאני קליין וגם לא באני-העליון הפרוידיאני, יורשו של הקונפליקט האדיפאלי, שבו חרדת הסירוס וחוק האב הם מרכזיים. מדובר באני-העליון המבוסס על דאגה לאחר – תכונה שקליין היתה מייחסת לאני-העליון המאוחר יותר, המתאפשר רק אחרי שהעמדה הדפרסיבית כבר מבוססת היטב באישיות.

הטענה של שטרית-וטיין היא, שכפי שהמסרים האניגמטיים הנובעים מהלא-מודע של האם שותלים בתינוק את המיניות הילדית, כך המסרים האניגמטיים הנובעים מההיבטים האתיים של האם (אלה הקשורים לאחריות שלה כלפי האחר) נשתלים אף הם בלא-מודע של התינוק, והדבר מתרחש מוקדם מאד. שטרית-וטיין טוענת שהמסר האניגמטי תמיד נרשם בגוף, ועובר אחר-כך תהליך שהיא מכנה אותו לפעמים תרגום ולפעמים מנטליזציה. התרגום מאפשר למסר להתקבל בתוך הנפש אולם חלק גדול נשאר ללא תרגום, בלא-מודע.

היא מעלה השערה כי קיים מקור נשי/אימהי מוקדם מאד לאני-העליון, המשלים, לדעתה, את המקור שמתארים פרויד ולפלאנש (וכל שאר ההוגים התופסים את ההתפתחות הנפשית תפיסה פאלוצנטרית). בפרק 9, "המקורות הנשיים-אימהיים של האתיקה", שטרית-וטיין דנה בדיסוציאציה הקיימת בהמשגות פסיכואנליטיות רבות בין האם לבין האישה-המאהבת, ובקושי לקבל את העובדה שהאם והמאהבת קיימות בעת ובעונה אחת בתוך האם; הודות לעובדת היותה סובייקט אתי, קיום מורכב כזה אינו מהווה סכנת פיתוי פרוורטי לתינוק. היא סוקרת את חשיבתם של כמה תיאורטיקנים בפסיכואנליזה וגם בפילוסופיה, ביניהם לוינאס, ומצביעה על מרכזיות הפאלוס לצד הדיסוציאציה אם/אישה, המופיעים שם. שטרית-וטיין אף מעמידה בסימן שאלה את ההמשגות הפסיכואנליטיות הקלאסיות, ששמות במרכז הנשיות את הפסיביות והמזוכים הנשי של ההקרבה. לפי תפיסתה, להיות נחדרת – חוויה נשית בסיסית – אינו קשור לפסיביות, אלא לאקטיביות של "welcoming" – של הכנסת אורחים, קבלה במאור-פנים – הן מצד האישה-מאהבת והן מצד האישה-האם או הפסיכואנליטיקאית. היא תגיד: "המימד הנשי-אימהי של האדם הבוגר, ביכולת הפוטנציאלית שלו או שלה להסכים להינגע, להחדר, להילקח בשבי, להיענות לשוועת שבריריותו של הזולת... הסדר הנשי-אימהי הזה, המתקיים באדם הבוגר, בין אם הוא גבר או אישה, הופך אותו או אותה לבעלי יכולת לרצפטיביות, להקשבה מוטענת רגשית..." (עמ' 163)

באחרית דבר של הספר מתייחסת שטרית-וטיין למונח "passibility" שטבע ליוטאר (Lyotard) על מנת לדבר על סוג מאד אקטיבי של פסיביות; מדובר בנכונות לתת את העצמי על מנת שיהיה נחדר ע"י התכנים הרגשיים של הזולת; לתת לאחר להשפיע עלי. האנליטיקאי מציע "חלל", מיכל, רחם נפשי... אבל כך גם אישה שמקבלת בברכה ובמאור פנים (בתשוקה? באחריות?) את האחר. עדיין קיימים נושאים לא פתורים בתיאוריה הפסיכואנליטית שקשורים לנשיות, לפאסיביות ולאקטיביות, כפי שמעלה דומיניק סקארפונה בדבריו בהקדמה. באחרית דבר של שטרית-וטיין אפשר למצוא ניצנים של חשיבה חדשה בנושאים אלה, שאני מקווה שהיא תפתח הלאה בחקירתה, ושיטילו אור חדש על "היבשת החשוכה".

בסוף הספר ויויאן שטרית-וטין מביאה את עצמה בצורה מאד אישית, ומאפשרת לנו לראות איך החיים והנסיבות של כולנו, האישיים וגם ההיסטוריים והחברתיים, נכחו כל העת במסע חקירתה התיאוריטית המתנהל לאורך הספר על המשגות שבלב העבודה הפסיכואנליטית.

אנטונינו פרו (Ferro) כתב על הספר שהוא פונה אל כל האנליטיקאים מכל גווי הקשת התיאוריטית, מפני שהוא עוסק במשהו שבעצם מהות המקצוע שלנו: התפיסה האתית של אחריותנו לאחר. בתור עמיתה וחברה של ויויאן שטרית-וטין אני גאה בספר הזה, שמביא חקירה מעמיקה על אודות המפגש האנליטי והגרעין האתי שבלעדיו אין צמיחה.